

A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből

Dusán Tellingner

1. Bevezetés

A reáliák sikeres vagy sikertelen fordítása a fordítói munka tükré. Felismerésük, megértésük és sikeres visszaadásuk nemcsak a célnyelv és célkultúra tökéletes elsajátítását, hanem szinte univerzális tudást (világismeretet) követel a fordítótól. A reáliák a mű cselekményét térben és időben lokalizálják, tehát a nemzeti kultúra identitását hordozzák. A szakirodalomban található reália-definíciókból kettőt idézünk: Elisabeth Markstein szerint a reáliák „egy nemzeti/etnikai formáció, egy nemzeti/etnikai kultúra identitásának hordozói – a legszélesebb értelemben – és egy országnak, régiónak, földrésznek tulajdoníthatók” (Markstein 1998: 288).¹ A másik megfogalmazás a Szergej Vlahov és Szider Florin reáliáknak szentelt könyvéből való: „reáliák – valamely nemzetre jellemző szavak, amelyek az őket megalkotó nemzet életét és világnézetét tükrözik” (Vlahov – Florin 1980: 9).

Tágabban értelmezi a reáliák fogalmát Juraj Sipko szlovák ruszista, aki átveszi az orosz szakirodalomban elterjedt „etnokulturéma” kifejezést és a következőket érti rajta: „személynevek és irodalmi hősök nevei, különböző reáliák megnevezései (adminisztrációs elnevezések, hivatások, pénzek, mértékegységek, ételek és italok), megszólítások, érzelmi kifejezések” (Sipko 1999: 8–9).

Ezek a meghatározások összhangban vannak azzal a széles értelmezéssel, amellyel a magyar szakirodalomban is találkozhatunk: Klaudy így teszi fel a kérdést: „valóban csak az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző tárgyak (ruhák, pénzek, ételek, italok) tartoznak-e bele a reáliák fogalmába, vagy ide kell sorolnunk az ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat stb. is?” (Klaudy 1999: 60).

Nem ért egyet a reáliák túlságosan tág értelmezésével Sato (1977), és kifogásolja, hogy mindent reáliának neveznek, legyen az: „földrajz és történelem, tudomány és kultúra (a megismerkedési szokásoktól az illemszabályokig), társadalmi rend és életkörülmények, adatok az iparról és mezőgazdaságról, továbbá a történelem, a népművészet, az irodalomelmélet és ráadásul mindaz, amit egy nép jellemének neveznek” (Sato 1977: 188).

A fenti meghatározások nem különítik el világosan a nyelven kívüli és a nyelven belüli reáliákat. Ha a nyelven kívüli (extralingvális reáliákat) kizárjuk a reáliák fogalmából, akkor a „lefordíthatatlan szavak” kategóriájához jutunk. Ezzel a kifejezéssel azért nem értünk egyet, mert a közmondások és a szójátékok kivételével minden reália-szó valamilyen módon lefordítható.

A reáliákat a lefordíthatatlan szavak alcsoportjának tartja L. Sz. Barhuda-

rov, aki három csoportot különít el: (1) 1. személynevek, földrajzi megnevezések, hivatalok, szervezetek, újságok, hajók nevei stb., amelyeknek nincs állandó ekvivalensük más nyelv szókészletében; (2) ún. reáliák; (3) lexikális elemek, melyek „alkalmi kihagyásoknak” nevezhetők („szlucsajnije lakuni”), azaz olyan szavak, amelyeknek különböző (történelmi, társadalmi) okokból nincs ekvivalensük más nyelv szókészletében (olyan orosz szavak, mint pl. *szutki*, *pogorelec*, *kijjatok* stb.) (Barhudarov 1975: 95–96).

Az általánosan ismert csoportosítást Szergej Vlahov és Szider Florin fogalmazta meg 1960-ban, majd később 1980-ban öntötték végleges formába.

I. Földrajzi reáliák:

- (1) geográfiai képződmények;
- (2) ember alkotta földrajzi objektumok;
- (3) endémiák (szűk területen előforduló növény- és állatfajták).

II. Néprajzi reáliák:

- (1) A mindennapi élet reáliái: ételek, italok; öltözet; lakhely, bútor, edény; közlekedési eszköz.
- (2) A munkatevékenység reáliái: foglalkozásnevek; munkaeszközök; munkaszervezés.
- (3) Művészet és kultúra: zene és tánc; hangszer; színház és szereplők; ünnepek, játékok; szokások, rituálék és szereplők.
- (4) Etnikai reáliák: népnevek; csúfnevek, gúnynevek; lakhely szerinti megnevezések.
- (5) Mértékegységek és pénzek: mértékegységek; pénzek; népies megnevezések.

III. Társadalmi-politikai reáliák:

- (1) Közigazgatás, államberendezés: közigazgatási egységek; települések; települések részei.
- (2) Hatalmi szervek: irányító szervezetek; irányító személyek.
- (3) Politikai élet: politikai tevékenység és szereplői; társadalmi szervezetek és szereplők; társadalmi mozgalmak és szereplők; rangok, titulusok, megszólítások; oktatási intézmények; osztályok, rétegek, kasztok; politikai szimbólumok.
- (4) Katonai reáliák: katonai egységek; fegyverek; mundér; katonai rangok, beosztások.

(Vlahov és Florin 1980: 51–69).

A reáliák kísérői a velük egybefonódott konnotációk, azok az érzelmi és értelmi árnyalatok, melyeket például egy orosz emberben a *szamovár*, *trojka*, *sztyepp* vagy a *tajga* szó vált ki, és egy idegen számára nehezen érthetők. A *sztyepp* például a határtalan orosz táj szimbóluma, a *szamovár* egy orosz szemében a meg-hitt otthon jelképe, stb. Míg a reáliákat a nagyobb szótárak általában tartal-

¹ A szakirodalmi idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

mazzák, a konnotációkra nézve a fordítók nem kapnak tájékoztatást. Országismeretüktől és kreativitásuktól függ, megtalálják-e a reáliák konnotációinak megfeleltetését a célnyelvben. Most eltekintünk a konnotációk visszaadásának problémájától és csak a reáliák megfeleltetési lehetőségeinek szenteljük figyelmünket. Vlahov és Florin négy alapelehetőséget említ meg a reáliák megfeleltetésénél: (1) transzkripció avagy transliteráció; (2) szókölcsozós; (3) analógia; (4) kommentálás (Vlahov és Florin 1980: 51–69).

2. A revizor

Minden társadalmi periódusnak megvannak a maga konvenciói és megvan a saját ízlése, amely megszabja a fordító mozgásterét. Ezeket a fordításba átültetett társadalmi elvárásokat akkor észlelhetjük, ha összehasonlítjuk egyazon mű több fordítását egy konkrét nyelvre. Ilyen például Gogol *A revizorja* amelyet tizennégyszer fordítottak le németre 1852–1989 között (a legelső fordítás csak kéziratban maradt fenn). Szlovák nyelven három fordítás létezik (1937, 1961, 1980). Ami a mű magyar fordítását illeti, csak Mészöly Dezső és Mészöly Pál 1956-os átültetése áll rendelkezésünkre.

Az egyes német és szlovák *A revizor* fordításokból kivethető, hogy mindegyik korszak rányomta a maga pecsétjét a fordításra. A szabadabb időszakokban a fordító is szabadabban mozoghatott, több tere volt a kreativitásnak. Ékes példája ennek a szabadságnak az 1961-ben keletkezett szlovák fordítás, amely szinte a szabad átdolgozással határos. A szlovák fordítónő Zora Jesenská célja, *A revizor* segítségével az akkori szlovák viszonyokat pellengérré állítani, teljes mértékben sikerült. Ehhez az egész mű szlovák környezetbe vitelére volt szükség, amiben a reáliáknak mint a mű környezetének meghatározóinak döntő szerepük volt.

Jesenská fordításában az orosz reáliák majdnem teljesen eltűntek. A fordító mindent, ami a mű orosz eredetére emlékeztetett, kihagyott vagy szlovák reáliákkal helyettesített. Csak néhány pótolhatatlan orosz reália maradt benn a fordításban (*Peterburg* helyett általában csak *főváros* van a fordításban, de egyszer előbukkan a *Petrohrad* is; megmaradtak a kitüntetések: *Szent-Vlagyimir rend negyedik fokozata* és *Anna rend harmadik fokozata*; a *Szibéria* szót pedig célzatosan hagyta meg a fordítónő a műben: „Ezért Szibériát érdemelne!”). Az akkori közönség az aktualizált, szlovák mintára szabott fordítást a fordítónő szándékának megfelelően a szlovák viszonyok kritikájaként értelmezte; a fordítót érték is támadások az akkori vezetők részéről.

Az első német fordításokban is találkozunk bizonyos honosítási tendenciákkal, de ez nem olyan mértékű, mint Jesenská fordításában. Egyetlen német fordító sem próbált meg a *A revizorból* eredeti német művet faragni. Nagymértékben alkalmazták a német analógiákat olyan esetekben, amikor az orosz reáliákat a német hallgatóság számára ismeretlennek tartották. Ilyenek pl. az orosz mértékek *arsin* (öl), *puđ*, pénzegységek – pl. *cservonyec* (aranypénz), ételek – *pirog* (a magyar fordításban: *pogácsa*), *scsi* (a magyar fordításban: *káposztaleves*). A *cservonyec* pl. Erich Müller fordításában (1924) mint *Taler* (tallér) szerepel (a többi német fordításban leggyakrabban mint *Dukaten* – dukát, arany-

pénz); valószínűleg azért, mert ez a szó a német közegben a gazdagságot idézi fel – akárcsak az oroszok fülében a *cservonyec* szó, a magyarban pedig az *aranydukát* avagy *aranyforint*.

A honosító és az idegen színeket megőrző fordítások közötti skálán találunk példát mindkét megközelítésre. A német fordítások között az egyik végletet Alfonz Schultz és Korfiz Holm honosító fordítása (1933) képezi, amelyre az orosz reáliák német analógokkal való helyettesítése jellemző (*pirog – Pastete, arsin – Elle, trojka – Gespann mit drei Pferden* stb.). A másik véglet Georg Schwarz fordítása (1973), amelyben az orosz reáliák transliterált formában megmaradnak: (*pud, arsin, pirog, szamovár* stb.). A magyar fordítás a középúton van a két véglet között: előfordulnak orosz reáliák is, egyesek közülük a könyv végén magyarazattal vannak ellátva, máshol az orosz reáliák helyett magyar analógok szerepelnek, pl. *scsi – káposztaleves, pirog – pogácsa, arsin – rőf, gubernia – kormányzóság* vagy *járás* stb.

A szlovák fordítások között az egyik pólust Mikuláš Gacek fordítása (1937) jelenti, amely az orosz mű összes elemét hűen megőrzi, beleértve a neveket és a reáliákat (*rubel – rubel', gubernia – gubernia, pirog – piroh, kollezzsszkij aszesszor – koležský asesor*. Talán csak a három rendőr neve kivételével: *Szvisztunov – Hvizdák, Pugovicin – Gombik, Gyerzsimorda – Lapihuba*). A másik pólust a már említett Zora Jesenská fordítása (1961) képezi, amelyben kevés kivétellel nyoma sincs az orosz elemeknek: a rubel és kopejka elmaradnak, csak a számnevek vannak említve, pl. *1 rubel 25 kopejka* helyett csak egyszerűen *egy ötven*; a *szaratovi gubernia* helyett *valahova keletre* utazik Hlesztakov, a „*Moszkovszkije vedomosztyi*”ből egyszerűen *újság* lett stb. Két reália maradt meg: *gubernátor – gubernátor, szamovár – szamovár*, és néhány orosz név is megőrizte eredeti formáját: *Cseptovics – Cseptovics, Pocsecsujev – Pocsecsujev*. Több nevet azonban „lefordított” a fordító: *Csmihov – Nyuhták, Prohorov – Prahács, Trjapicskin – Onucsko*, stb.

Érdekes, hogy *A revizorban* oly fontos szerepet játszó beszélő nevek a szláv (így például a szlovák vagy cseh) közönség számára sem egyértelműek. Nem mindenki számára világos, hogy pl. *Gibner* orvos neve nem a német *Hübner* névvel de a *gibnuty* ('meghal') igével, *Abdulin* kereskedő neve pedig az *obduty* ('becsap') igével hozható kapcsolatba, de *Spekin* postamester neve sem a *spek* ('szalonna'), hanem inkább a *spik* ('spicli') szóra utal. Így a *Spekin* név kétféleképpen van lefordítva szlovákra: *Slanina* ('szalonna') Jesenská fordításában (1961) és *Spiclin* Lehutová fordításában (1980). A magyar vagy német közönség számára a nevekben rejtett ironia teljesen elvész, sem a német fordítások sem a magyar fordítás nem próbálkozik a beszélő nevek visszaadásával, pedig a német és magyar irodalomban egyaránt van hagyománya az úgynevezett beszélő neveknek, gondoljunk csak a magyar felvilágosodás irodalmában megjelenő nevekre (pl. Csikorgató költőre és Tempefőire), vagy a XVIII. századbeli német irodalom neveire (pl. Schnapphahnski negatív hős alakjára útonálló jelentésben).

Bár a különféle funkcionális célnyelvi szubsztitúciók (a reáliák és nevek esetében) erősítik a fordítás kommunikatív hatását, egyúttal elhomályosítják a mű időbeli és térbeli elhelyezését és a nemzeti színek fakulásához vezetnek. Jó

példa erre a Jesenská szlovák fordítása, amely az aktualizálás mulandóságát mutatja (pl. az a kompenzáció, hogy a futárt távirattal helyettesítette a mai e-mailes és SMS-es időkben már nem kelti a modernség hatását a közönségben). Az erősen aktualizált fordítások gyorsabban öregszenek, mint a hű fordítások. Ez jellemző két erősen modernizált *A revizor* előadásra (szlovák: Pozsony, Kassa, cseh: Prága), amelyek a 90-es években, az új kapitalista rend kezdeti visszasságait, a gyors és áttekinthetetlen magánosítással összefonódott újjgazdagokat gúnyolták ki.

3. Anna Karenina

A következő részben Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének német, angol, szlovák, cseh és magyar fordítását vizsgáljuk, amelyben a reáliák fordításának másfajta törvényszerűségei érvényesülnek. Az *Anna Karenina* különböző fordításai gazdag anyagot nyújtanak az eredeti mű egyes rétegeinek feltárásáról – újralfelfedezéséről, amit a fordító a mű idegen közegbe való átültetésekor visz véghez.

A nyílt vagy rejtett kulturális reáliák a fordító részéről széles körű háttérismerteket igényelnek, de előzetes ismeretekkel az olvasónak is rendelkeznie kell. Az *Anna Karenina* bővelkedik az orosz kultúrával kapcsolatos információkban, a nyelvi és nyelven kívüli reáliákban. Nemcsak a más XIX. századbéli orosz regényekben is előforduló ismert közhelyekről van itt szó, mint az első, második és harmadik csengetésről a vonat indulása előtt, az orosz teaivás jellegzetességeiről, a vodkázás evéssel („zakuszká”-val) való párosításáról, hanem a keleti kereszténységgel összefüggő házassági szertartások részletes leírásáról is (Levin és Kitti esküvője), és még sok más társadalmi tény megemlítéséről, melyek az 1861-es jobbágyfelszabadítás után jelentkeztek, pl. a vasárnapi munkáiskolák és artyelok (termelőszövetkezetek) alapításáról, változásokról a mezőgazdaságban, az államigazgatásban, igazságügyben stb.

A nyelvi és nyelven kívüli reáliák magyarázatot igényelnek: ez lehet rövid szövegen belüli magyarázat, szövegen kívüli kommentálás, pl. lábjegyzetben vagy a könyv végén illetve a könyv elején, mint ahogy ez az angol fordításban jelen van, vagy a reáliák ismertetése az előszóban illetve utószóban.

Az összehasonlított fordításokban alig találkozunk szövegen belüli magyarázattal, a fordítók inkább a szövegen kívüli kommentárokat alkalmazzák. Sok érdekes hozzáfűzéssel rendelkezik az angol fordítás lábjegyzetek formájában, hadd említsünk egynéhányat /magyarázatok az akkori öltözködéshez/: *в шерстяном платье без рукавичкоб и воротников* – *in a wollen dress without collar or cuffs* (és a lábjegyzet: At that time better-class women always wore something white round their necks and wrists), a német fordításban: *im Wollkleid ohne Kragen* (utólagos magyarázat nélkül); *длинная белая рубаха* – *a very long white shirt* (és lábjegyzet: Russian peasants wear their shirts outside their trousers, like smocks; a német fordításban: *ein langes Russenhemd* (magyarázat nélkül); *шляпа* – *bonnet* (és lábjegyzet: In those days it was the fashion for married women to wear bonnets rather than hats); a német fordításban: *Hut* (magyarázat nélkül).

4. Az orosz megszólításformák fordítása

Az angol fordító magyarázatot fűz az orosz megszólításformák két jellegzetességéhez is: a tegezéshez és az apai név használatához. Az egyik lábjegyzetben Constance Garnett megmagyarázza, mi a különbség az oroszban a tegezés és magázás között: „In Russian as in French and other languages the second person singular is used in conversation between intimates and also in speaking to inferiors”. A magyar, a német, a szlovák vagy a cseh olvasó számára a tegezés és magázás közti különbség magától értetődik, semmiféle magyarázatra nincs szükség. Ez az ún. „hiányzó kategóriák” problémájával függ össze, melyek fordításáról találhatunk leírást a magyar szakirodalomban is: „Bizonyos nyelvtani kategóriák (pl. a főnevek neme, névelő, névutó, igekötő, elváló igekötő, tárgyas ragozás stb.) az egyik nyelvben léteznek, a másikban nem. Ha olyan nyelvre fordítunk, ahol 'plusz' kategóriák vannak, a fordító betoldást alkalmaz, ha olyan nyelvre fordítunk, ahol 'minusz' kategóriák vannak, a fordító kihagyást alkalmaz” (Klaudy 1999: 225).

A másik jellegzetessége az orosz megszólításformáknak: a keresztnévvel és apai névvel való megszólítás. Az orosz nyelvben megvannak a szabályai annak, hogy mikor használunk csak keresztnévet és mikor tesszük melléje az apai nevet is. Erről szól Constance Garnett az egyik lábjegyzetében, amelyben azt magyarázza, miért is van az, hogy Levin egyszer Kittinek szólítja a feleségét, máskor pedig Katerina Alekszandrovnának: „Speaking to the servant Levin gives Kitty her full name”.

Vajon kell-e ragaszkodnia a fordítónak az apai név használatához, amikor nem szláv nyelvekre fordít? Az apai névhez ragaszkodó szlovák és cseh fordításoktól eltérően az angol és német fordításból vett példák bizonyos fordítói szabadságról tanúskodnak: a keresztnév és apai név megszólítás helyett nemegyszer csak a vezetéknev vagy a keresztnév szerepel, bár a német fordítás valamivel jobban ragaszkodik az eredeti megszólításformákhoz, mint az angol: pl. *Константин Дмитрич* – az angol fordításban *Levin*, a német fordításban *Konstantin Dmitritsch*; *Анна Аркадьевна* – mind a két fordításban *Anna*; *Алексей Александрович* – az angol fordításban *Karenin*, a németben *Alexej Alexandrowitsch*; *Степан Аркадьич* – az angol fordításban *Oblonsky*, a németben *Stepan Arkadjitsch*.

Az angol fordításra jellemző az a megoldás, hogy a keresztnév és apai név megszólítás csak egyszer szerepel, a mű kezdetén, azután már csak a vezetéknev fordul elő, pl.: *Сергей Иванович* – *Sergius Iwanych* (a továbbiakban már csak *Koznyshew*), a német fordításban *Sergej Iwanowitsch*. Ez a szubsztitúciós gyakorlat az angol fordításban nem jár a veszéllyel, hogy az olvasó elveszítené a cselekmény fonalát, mivel csak ott történik változás az orosz keresztnév és apai név használatában, ahol a fordító feleslegesnek találja az ismételt használatukat. Ezenkívül az angol fordításhoz két névjegyzék is készült: az első az 1–4. fejezet szereplőiről, a második az 5–8. fejezet szereplőiről.

A német fordítói gyakorlat változását jelzi, hogy a modern német fordításokban kisebb a beavatkozás a nevek fordítása esetén (akárcsak a cseh, a szlovák és a magyar fordításban), míg a háború előtti német fordítások szabadabban

kezelték a nevek fordítását. Ékes példa erre Alekszej Tolsztoj *Első Péter* című regényének 1929-ben született német fordítása, amelyben a fordító W. E. Groeger éppoly szabadon bánt az orosz keresztnévvel és apai névvel, mint Constance Garnett az *Anna Karenina* esetében.

Az orosz megszólításformák harmadik jellegzetessége a keresztnemek kicsinyített változatainak, a beceneveknek gyakori használata. Az *Első Péter*ben például Péter cárnak az alábbi becenevei vannak: *Пëтр, Петер, Петрунька, Пëтрис, Петруша, Петрушка, Петенька*. Ezeket a bolgár fordító Szider Florin változtatlanul hagyta, nem is kísérelte meg lefordítani őket bolgárra, de nem is magyarázta meg őket lábjegyzetekben. Itt az a veszély fenyegethet, hogy az olvasó gyakran nem is tudja, egyazon személyről van-e szó. Ez elsősorban a nem szláv nyelvű olvasókra vonatkozik, mert a szláv nyelvek közötti hasonlóság a szláv nyelvű olvasók számára jelent bizonyos támpontot a becenevek azonosításában.

Szider Florin utal arra is, hogy néha maga az eredeti szerző teremt áttekinthetetlen helyzetet a nevek következtelen használatával: „A második fejezet hetedik részében Fjodor Zommer van említve; egy kicsit tovább a második fejezet nyolcadik részében ott van a tiszta német, nem oroszított neve is – Theodor von Sommer; később pedig a harmadik fejezet harmadik részében egyszerre megjelenik valamilyen Szimon Zommer. A harmadik fejezet második részében ez olvasható: „Ugyanezen a napon Moszkvába lovagolt két lovon Vaszilij Tirtov...” A regény kezdetén megismerkedünk Mihail Tirtovval, akivel nemegyszer találkozunk még a továbbiakban is, de hogy kerül ide Vaszilij Tirtov? ... Itt valami nincs rendben” (Florin 1983: 39). Ilyen helyzetben a fordító talán beavatkozhat a szövegbe, márcsak az olvasó érdekében is, főképp, ha belegondolunk, hogy az *Első Péter* körülbelül 1200 nevet tartalmaz, és az *Anna Karenina* sem sokkal kevesebbet.

Ami a beceneveket illeti, Lev Tolsztoj műve kevesebb becenevet tartalmaz, mint Alekszej Tolsztojé. Egy pár érdekes példát azért megemlíthetünk: *Танчурочка моя* – az angol fordításban *my little Tanyakin*, a németben *mein Liebling*; *Цтима* – *Steve* és *Stiwa*; *Ванька* (máshol *Иван*) – az angol fordításban mindentűnt *Vanka*, a németben csak *Iwan*; *Васька* – az angol fordításban *Vaska*, a németben *Wassili*; *Аннушка* (Anna Karenina szolgálólánya) – az angol fordításban magyarázó betoldás van a szövegben, amikor az Annuska név először fordul elő, hogy megkülönböztessék ezt a formát Anna Karenina nevéől: *her maid Annushka*; a német fordításban magyarázó szó nélkül: *Annuschka*.

6. A reáliák fordítási lehetőségei

Ami a reáliák konkrét fordítási lehetőségeit illeti, röviden már utaltunk rájuk a bevezetőben Vlahovot és Florint idézve, most példákkal illusztráljuk a négy alapelehetőséget (transzkripció, szókölcsonzés, analógia, kommentálás) az *Anna Karenina* angol és német fordításából (magyar példatár ld. Tellinger 1997: 137–140).

6.1. Transzkripció vagy transliteráció

A transzkripció vagy transliteráció a reáliák mechanikus átvitele a forrásnyelvből a célnyelvbe (esetleg utólagos magyarázattal a szövegben vagy a szövegen kívül). Példák:

земство – az angol fordításban *zemstvo* (és magyarázat a könyv elején található orosz szavak jegyzékében /List of Russian words used in this version of Anna Karenina/: nearly equivalent to County Council), a németben *Semstvo* (és magyarázat a könyv végén: ein 1864 im zaristischen Russland geschaffenes Organ der Selbstverwaltung, ...);

самовар, квас – mind a két fordításban lábjegyzetes kommentálás nélkül: *samovar* (a könyv elején: a „self-boiler”; an urn in customary use in Russia for heating water), *kvas* (a könyv elején: a non-alcoholic drink) – a németben: *Samowar, Kwass*;

сажень – az angol fordításban *sazhen* (és lábjegyzet: Fuel-wood is sold by the sazhen; amellet a szakszeny az orosz szavak listájában a könyv elején van magyarázva, ahol a következő 13 reália jellegű szót gyűjtötte össze az angol fordítónő: *zemstvo, samovar, kvas, izvooshchiks, tarantas, Great Morskaya, rouble, kopek, desyatina, sazhen, verst, arshin, chetvert!*: sazhen = 7 feet. Firewood is usually sold by the square sazhen. The logs are laid on one another to a height of one sazhen, the depth being 21 inches, which is the length of each log);

десятина, аршин – a német fordításban magyarázat nélkül vannak (*Deß-jatine, Arschin*), az angolban a könyv elején olvasható: *desyatina* = about 2 3/4 acres; *arshin* = 28 inches.

Egyes esetekben csak az egyik fordításban találhatunk transliterált reáliát, a másik fordításban egy célnyelvi analóg szerepel:

тарантас – az angol fordításban *tarantas*, a németben *Reisewagen*;

протопоп – az angol fordításban *Reverend Father*, a németben *Protopop*.

6.2. Szókölcsönzés

A szókölcsönzés esetében két lehetőség is van: tükörszavak és részleges tükörszavak. A tükörszavak esetében a reáliák alkotóelemei vannak lefordítva. Például:

Славянский комитет – *Slavonic Committee* az angol fordításban, *das Slawische Komitee* a németben;

воскресные школы – az angol fordításban *Sunday schools*, a németben *Sonntagsschulen* (és a könyv végén: Gemeint sind die Schulen, die russische Revolutionäre in den siebziger Jahren des 19. Jh. in den Fabriken einrichteten, ...);

A részleges tükörszavak esetében a fordító kombinálja a fordítást a transzkripcióval illetve a transliterációval. Például:

Большая Морская – az angol fordításban *Great Morskaya* (és a könyv elején rövid magyarázat: *one of the best streets in Petrograd* – itt talán figyelmeztetni lehet arra a pontatlanságra, hogy az orosz fővárost 1914-ig Peterburgnak hívták, csak utána Petrográdnak 1924-ig, tehát a regény cselekménye Peterburgban történik és nem Petrográdban), a német fordításban *Bolschaja Morskaja* van, a magyarban úgyszintén *Bolsaja Morszkaja*.

6.3. Analógiás fordítás

Az analógiás fordítás azt jelenti, hogy a fordító megpróbál hasonló ételt, italt, intézményt, tisztséget stb. keresni a célnyelven:

архиереи – az angol fordításban *bishop*, a németben *Bischof*;
щи – az angol fordításban *cabbage soup*, a németben *Kohlsuppe*;
дача – az angol fordításban *country house* (és lábjegyzet: *It is customary ... in summer to take a country house, near the town, where the family can live, ...*), a német fordításban *Landhaus*.

Az analógiás fordítás esetén azoknál a reáliáknál, amelyeket a fordítók általánosítva, a tárgyi hovatartozásuk szerint fordítanak (pl. *сууха* – *pálinka*), elég nagy szemantikai veszteségek észlelhetők. Például:

бурлак – az angol fordításban körülírással *barge-hauler*, a németben csak általánosítva *Bauer*;
долгуша – az angol fordításban *trap* (és magyarázat a lábjegyzetben: *The trap was a long vehicle, something like a jaunting-car, but with four wheels*), a németben újra általánosan *Wagen*;
водка – az angol fordításban *vodka*, a németben általános fogalommal *Schnaps*;
блины – az angol fordításban általánosan mint *pancakes*, a németben kétféleképpen: *Bliny* (és a könyv végén magyarázat: *russisches Nationalgericht, ...*), vagy mint *Plinsen*.

Megtörténik, hogy a fordító föladja az analógiák utáni kutatást és az idegen reáliát egyszerűen kihagyja. Ilyenkor a reália jelentését kontextuális szinten (tehát mondat, bekezdés, de bizonyos esetekben az egész mű szintjén is) próbálja pótolni a fordító, de nem mindig teljes sikerrel. Erről tanúskodik a következő eset az *Anna Kareninából*, amikor egy pravoszláv szent neve okoz fejtörést a fordítóknak. A karácsony előtti böjti időszakról van szó (egy öreg paraszt panasolja Levinnek, hogy a fia már két éve, hogy elhagyta őket): *Да третий год пошел с Филиповок* – az angol fordításban: *Yes, just over two years*, a német-

ben: Ja, zwei Jahre waren es zu den *Weihnachtsfasten*. Tehát, nem lehet minden esetben bízni a kontextus mindent megmagyarázó hatásában.

A kihagyásokról az alábbiakat olvashatjuk a magyar szakirodalomban: „A lexikai kihagyások oka a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók háttérismereteinek eltérő volta. Márkanévek, utcanévek, történelmi korszakok nevei stb., melyek közismertek a forrásnyelvi kultúrában, esetleg semmit sem jelentenek a célnyelvi olvasó számára. Ilyenkor a fordítók többféleképpen járhatnak el, pl. általánosítás, körülírás, analógia keresése stb. Ha a márkanév, utcanév stb. abban a szöveggörnyezetben nem hordoz fontos információt, akár ki is hagyható” (Klaudy 1999: 84).

6.4. Kommentálás

Míg az analógia keresése a reáliák esetében nem ad hozzá a fordításhoz, a kommentálás a fordítás bővített változata. Kommentálásra sor kerülhet magában a szövegben, de gyakrabban fordul elő szövegen kívül. A kommentálás meglehetősen vitatott a fordítás elméletében, egyes szerzők szerint elvonja az olvasó figyelmét, zavarja az olvasás nyugodt folyamatát. A cseh fordításelméletben ilyen vélemény uralkodott két-három évtizeddel ezelőtt: „Nagy nehézséget jelent a fordító számára, amikor a mű olyan tényekre utal, melyek közismertek voltak ott és akkor, ahol és amikor az eredeti mű keletkezett, de a fordítás olvasója számára ismeretlenek. A lábjegyzetek ezekben az esetekben alkalmatlannak, nemcsak azért, mert zavarják az olvasás folyamatát, hanem azért is, és ez még fontosabb, mert az adott szemantikai egység, amely a mű szerves része, ilyen módon a szöveg határain kívülre kerül. Kisebb kárt okoz a műnek egy magyarázó betoldás a szövegen belül” (Levy 1974: 135–136).

A reáliák kommentálása az *Anna Kareninában* lábjegyzetekben és szövegvégi jegyzetekben valósul meg. A különbség e két kommentálási forma között Lendvai szerint a következő: „A lábjegyzet a szövegből kiemelt explicitálási forma, a lap alján elhelyezett célnyelvi analóg, körülírás, definíció vagy kommentár. Feltételezi a transzkripció/ transzliteráció szövegbéli használatát, lévén annak értelmező művelete. Külön típusként való elkülönítését sajátos elhelyezése teszi indokolttá, itt ugyanis a lexéma a szöveg testében foglal helyet, míg a szemantikai tartalom formálisan a szövegen kívülre kerül” (Lendvai 1988: 99).

A lábjegyzetekkel ellentétben a szövegvégi jegyzetek a terjedelmes voltak miatt valóságos tudományos kutatói munkának számítanak. Céljuk, hogy az olvasó el tudjon igazodni nem csak a konkrét műben, de az egész korszakban, amelyben a mű keletkezett (beleszámítva az irodalmi háttérrel is). A szövegvégi jegyzetek tehát „a lábjegyzeteknek kibővített és rendszerezett formában közölt változatai. Rendszerint függelékként közlik őket a műhöz csatolva, ennél fogva teljesen elkülönülnek a szövegtől. A szövegvégi jegyzetek gyakran terjedelmes országismereti fejtegetésbe mennek át, melyek elengedhetetlenek a mű adekvát befogadásához” (Lendvai 1988: 100). Néhány példa a kommentálásra az *Anna Karenina* fordításaiból:

форточка – az angol fordításban: *little window* (és lábjegyzetben: *The fortochka, or small inset window customary in Russia, ...*), a német fordításban kétféleképpen: *Lüftungsfenster* vagy *ein geöffnetes Fenster*;
пахитоска – az angol fordításban *pachitos* (és lábjegyzetben: *A straw-covered cigarette*), a német fordításban: *eine winzige Zigarette*;
при уделах – az angol fordításban a magyarázat bekerült a szövegbe: *at the time of Rurik Princes*, a német fordításban: *zu Zeiten der Lehnherrschaft*.

A fenti példákban tükröződik a reáliák fordításában fellelhető két ellentétes törekvés: az idegenszerűség megőrzése és a honosítás. Az idegen ízek megőrzése szellemében a fordítók arra törekednek, hogy minél több orosz reália maradjon a szövegben (transzkripció és transliteráció révén) annak ellenére, hogy ez körülírással jár a szövegen kívül. A honosítás szellemében a fordítók igyekeznek az idegen reáliákat célnyelvi analógokkal helyettesíteni bizonyos külső hasonlóság vagy fontos tulajdonságok egybeesése alapján, amelyekről feltételezik, hogy hasonló szerepet játszanak a befogadó kultúrában mint a forrásnyelvi reália az eredeti mű kultúrájában, annak ellenére, hogy a részletekben nemegyszer különböznek.

A fordító becsületbeli ügye, hogy mindent megtegyen a helyes megoldás megtalálása érdekében, ami sokszor kitartó keresést és utánajarást igényel. A reáliák fordításához szükséges filológiai aprómunkát szépen példázza Eberhard Fleischmannak, a Lipcsei Egyetem fordításkutatójának egyik tanulmánya, amely az orosz szakrális épületek neveinek németre való átültetéséről szól. Gazdag példatárából csak egyet választunk, amely az összes eddig ismertetett fordítási módszert tükrözi:

Архангелский собор:

- (1) transliteráció: *Archangelski sobor*;
- (2) transliteráció és az egyik komponens lefordítása: *Archangelski-Kathedrale* vagy *Archangel-Kathedrale*;
- (3) fordítás: *Erzengel-Kathedrale*;
- (4) fordítás és transliteráció zárójelben: *Erzengel-Kathedrale (Archangelski sobor)*;
- (5) fordítás, amely a háttérismeretnek a minimumát tartalmazza: *Erzengel-Michael-Kathedrale*;
- (6) fordítás, amely a szélesebb háttérismeretet is magába foglalja: *Kathedrale des Erzengels Michael, des Schutzengels der russischen Fürsten bei ihren kriegerischen Unternehmungen* (Fleischmann 1996: 56–57).

7. A kultúra új felfogása

A reáliák fordításának tanulmányozásához a kultúra széles felfogására van szükség. A kulturális ismeretekre sokáig úgy tekintettek, mint olyan háttérismeretekre, amelyek bizonyos fordítói nehézségek leküzdéséhez szükségesek.

Csak az utolsó két évtizedben történt áttörés ebben a tekintetben. A fordításelméletben egyre inkább tért hódít a kulturálisan érzékeny megközelítés. Gondoljunk itt olyan szerzőkre mint Heidrun Witte, Justa Holz-Mänttári, Hans J. Vermeer, akik a fordítást elsősorban kulturális cselekvésnek tartják, és a fordítónak mindenekelőtt kultúráközvetítő szerepet tulajdonítanak. Szerintük a fordítás az interkulturális kommunikáció egyik fajtája, melynek végső célja éppen a kulturális korlátok eltávolítása. A nyelvi korlátokra ezek a „kulturálisan érzékeny” szerzők csak mint a kulturális korlátok jellegzetes esetére tekintenek.

Ebből a felfogásból következik az a követelmény, hogy a fordítónak „bikulturális” kompetenciával kell rendelkeznie. Mindezt nem intuitíven kell elsajátítania, hanem szervezett képzés keretében. A képzésben nem elegendő a hagyományos értelemben vett „statikus” országtismereti témákat tanítani (irodalom, történelem, földrajz, gazdasági élet) hanem figyelmet kell fordítani az olyan dinamikus változó jelenségekre is, mint egy bizonyos nyelvközösség normái, konvenciói, tapasztalatai, értékrendje.

Hogy a kommunikáció egyes nyelvközösségek tagjai között igazán működőképes legyen, a fordítónak jól kell ismernie mindkét kultúrát, és ez csak úgy érhető el, ha a fordító szüntelenül összeveti a két kultúrát interkulturális kontakthelyzetekben. Ez azt jelenti, idézve a már említett német fordításkutatót, hogy „a fordítónak tudnia kell megítélni, hogyan látják egymást kölcsönösen a két kultúra tagjai, milyen ismereteik vannak a másik kultúráról, és milyen elképzeléseik vannak arról, hogyan tekintenek rájuk a másik kultúra tagjai” (Witte 1998: 347).

A tanulmányban tárgyalt reáliák a kultúrkód fontos elemei. Többek között éppen ezeknek a nehezen lefordítható elemeknek a fordításában nyilvánul meg a fordító kultúráközvetítő szerepe. A fordítás ebből a szempontból az interkulturális kommunikáció speciális típusa, melynek a végső célja nemcsak a nyelvi korlátok, hanem a kulturális korlátok leküzdése is. Ebből a kulturálisan érzékeny felfogásból következőleg a „bikulturális” fordítónak ismernie kell a forrásnyelvi szöveg olvasójának a gondolatvilágát éppúgy, mint a célnyelvi szöveg olvasójának felfogását, és ennek alapján kell megtalálnia az arany közeputat a két véglet között: az eredeti kultúra idegen ízeit és színeit megőrző vagy a célnyelvi kultúra felé közelítő, honosító fordítás között.

Irodalom

- Barhudarov, L. Sz. 1975. *Jazyk i perevod*. Moszkva: Mezsduarodnije otnoszenija.
- Fleischmann, E. 1996. „Pokrow-Kirche, Kirche zu Mariä Schutz und Fürbitte, Kirche Mariä Schutz und Schirm oder Kathedrale des Schutzmantels der Madonna – Probleme der Deutung und Wiedergabe sakraler und kunstwissenschaftlicher Eigennamen”. In: Gläser, R. (ed.) *Eigennamen in der Fachkommunikation*. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. 47–62.
- Florin, Sz. 1983. *Muki perevodcseszkije*. Moszkva: Vyzsjsaja skola.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Lendvai E. 1988. Az orosz nyelvi reáliák megfeleltetési elve és gyakorlata. *Fordításelméleti Füzetek*, Budapest: Külkereskedelmi Főiskola háziinyomdája.

- Levý, J. 1974. *Iszkussztvo perevoda*. Moszkva: Progressz.
- Markstein, E. 1998. „Realia.” Snell-Hornby, M., Höning, H. G., Kussmaul, P., Schmitt, P. A. (ed.) *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag. 288–291.
- Sato, V. 1977. Místo djin, literatury a reálií v cizojazyčné přípravě učitele a pYekladatele. In: *Preklad odborného textu*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľ'stvo. 185–190.
- Sipko, J. 1999. *Etnokulturnij bazisz russzko–slovackih perevodov*, Prešov: Náuka.
- Tellinger, D. 1997. A reáliák megfeleltetése Lev Tolsztoj 'Anna Karenina' Németh László fordításában. In: Polyák I. (szerk.) *Hetedik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Budapest: Külkereskedelmi Főiskola háziyomdája. 137–140.
- Vlahov, Sz., Florin, Sz. 1980. *Nyeperevogyimoje v perevogye*. Moszkva: Mezdunarodnije otnosenija.
- Witte, H. 1998. Die Rolle der Kulturkompetenz. In: Snell-Hornby, M., Höning, H. G., Kussmaul, P., Schmitt, P. A. (ed.) *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag. 345–348.

Források

- Gogol, N. 1911. *Der Revisor*. München – Leipzig. (fordította Theodor Commichau).
- Gogol, N. 1912. *Der Revisor*. Berlin: Henschel. (fordította Friedlich Fiedler).
- Gogol, N. 1924. *Der Revisor*. München: Buchenau Reichert. (fordította Erich Müller).
- Gogol, N. 1933. *Der Revisor*. Berlin: Theaterverlag. (fordította Alfons Schultz és Korfiz-Holm).
- Gogol, N. 1935. *Der Revisor*. Engels: Deutscher Staatsverlag. (fordította Herwarth Walden).
- Gogol, N. 1946. *Der Revisor*. Leipzig. (fordította Wilhelm Lange).
- Gogol, N. 1946. *Der Revisor*. Berlin – Charlottenburg: Bruno Henschel u. Sohn. (fordította August Scholz).
- Gogol, N. 1947. *Der Revisor*. Detmold – Berlebeck: Engelhardt. (fordította S. J. Arbatoff).
- Gogol, N. 1947. *Der Revisor*. Wien: J. Leinmüller (fordította Richard Bamberger).
- Gogol, N. 1949. *Der Revisor*. Berlin – Leipzig. (fordította Wilhelm Heise).
- Gogol, N. 1952. *Der Revisor*. Leipzig. (fordította Valerian Tornius).
- Gogol, N. 1973. *Der Revisor*. Berlin – Weimar. (fordította Georg Schwarz).
- Gogol, N. 1989. *Der Revisor*. Stuttgart. (fordította Johannes von Guenther).
- Gogol, N. V. 1956. *A revizor*. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó. (fordította Mészöly Dezső és Mészöly Pál).
- Gogol', N. V. 1937. *Revizor*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská. (fordította Mikuláš Gacek).
- Gogol', N. V. 1961. *Revizor*. Bratislava: DILIZA. (fordította Zora Jesenská).
- Gogol', N. V. 1980. *Revizor*. Bratislava: Tatran. (fordította Dana Lehutová).
- Tolstoj, L. 1987. *Ana Karenina*. Berlin: Neues Leben. (fordította Hermann Asemissen).
- Tolstoj, L. N. 1960. *Anna Kareninová*. Bratislava: SVKL. (fordította Mária Klimová).
- Tolstoj, L. N. 1976. *Anna Kareninová*. Praha: Odeon. (fordította Tat'jana Hašková).
- Tolstoj, L. 1995. *Anna Karenina*. Ware: Cumberland House. (fordította Constance Garnett).
- Tolsztoj, L. 1984. *Anna Karenina*. Bratislava: Madách. (fordította Németh László).